

ИСТРАЖИВАЊА

Др Лука Вукчевић

ЈЕФТО ПАВИЋ, ИЛИ ЈЕДАН ПРИЛОГ АКТИВНОСТИ САВЕЗА ЗЕМЉОРАДНИКА ЦРНЕ ГОРЕ (У МЕЂУРАТНОМ СТРАНАЧКОМ ЖИВОТУ)

Рођен је у Голији 1. августа 1897. године у угледној породици Павић. Основно је образовање стекао у мјесту рођења, гимназију завршио у Никшићу, а права у Београду. Након студија радио је као адвокат у Никшићу. Павић је припадао омладинској генерацији која ступа у јавни и политички живот у бурно доба уједињења југословенских народа. Када је 1920. године отпочело страначко груписање у Црној Гори, највећи број ујединитељске омладине прихвата идеју земљорадничког покрета, док је мањи број приступио Демократској и Радикалној странци.¹

Акцију за спровођење земљорадничких идеја у Црној Гори покренули су Јован Кнежевић, предсједник општине шараначке, и Урош Вуковић, предсједник општине дробњачке, из редова сељака, а Новица Шаулић, адвокат, Стојан Церовић, професор, Марко Вујачић, управни чиновник, Јован Ћетковић, новинар, Марко Савићевић, публициста, Душан Ивовић, учитељ, Јово Радовић, свештеник Гавро Милошевић, адвокат Јакша Брајовић, учитељ, Сапосје Тадић, Раде Стефановић, Владо Дамјановић и др. из редова интелектуалаца² Земљораднички покрет је након 1918. год. активно дјеловао и на омладину, у чијој су се организацији нарочито истакли Јефто Павић, Момчило Ћоровић, Душан Баранин, Василије Радуловић и Милан Вујачић³ Јефто Павић је већ 1921. године, као студент Београдског универзитета, постао члан Савеза земљорадничке студентске омладине Југославије.⁴

---

¹ Јован Ћетковић, *Земљораднички покрет у Црној Гори*, Календар - Споменица „Село” 1941, 180.

² Исто 180-181.

³ Исто 191.

⁴ Изјава Павића дата аутору 11. IX 1986.

У први мах била је то једна мања група студената са села и релативно мали број сиромашних студената из вароши која је студирала на Београдском универзитету. Они оснивају први земљораднички клуб у Београду, у коме су били студенти из свих крајева Југославије. Младалачким заносом и одушевљењем одмах после рата, када је настало читаво превирање друштвених идеја, они су преузели, скромно и без много галаме, стварање новог поретка, проповиједајући нову задружну идеологију чији је идејни вођа био веома борбени и популарни Александар Стамболијски, предсједник бугарске владе⁵, који се иначе тада декларисао југословеном.

Лист „Слободна мисао“, чији је уредник био Стојан Церовић, много је година подржавао земљораднички покрет у Црној Гори, а касније „Глас Народа“, коме је уредник био Јован Ђетковић, пуне три године је служио земљорадничком покрету и знатно допринио да земљорадници 1927. године добију свога посланика.⁶

На Обласној скупштини Савеза земљорадника Црне Горе, која је одржана 18. децембра 1924. године, изабран је Обласни одбор од 13 чланова⁷. За предсједника изабран је Јован Кнежевић, а за секретара Јефто Павић, који је иначе по функцији био члан Главног одбора Савеза земљорадника Југославије. Када је изабрана Обласна скупштина на Цетињу 1926. године, у њен састав су ушла три члана Обласног одбора Савеза земљорадника. Марко Вујачић, као представник Савеза земљорадника односно посланик Обласне скупштине, водио је енергичну борбу против погрешне политике Обласне скупштине око расподјеле реперација, које су расподјељиване неколицини богаташа у Црној Гори. О незаконитом раду Обласне скупштине Вујачић је упознао сељачке масе на бројним скуповима који су тим поводом одржани по Црној Гори⁸.

Шестојануарска диктатура била је проба за будућу поларизацију, која ће улиједити у свим политичким странкама. Она је изазвала страховит удар у свим политичким странкама, који је мање више изазвао осипање у њиховим редовима.

Сви они чврсти страначки припадници имали су да издрже најтежи притисак, безобзирна прогањања и конфинације. Али борбени дух црногорских земљорадника није подлегао овом снажном режимском притиску. И док су извјесни под тим притиском поклекли, пристизали су нови борци и попуњавали редове, па је Земљорадничка странка упркос свему остала једна од најборбенијих политичких организација у Црној Гори за све вријеме диктатуре. Прваци земљорадничког покрета спадали су у овим тешким данима међу најпостојаније

⁵ Станиша А. Костић, *Први студентски земљораднички клуб*, Календар Споменница „Село“ 1941. 167.

⁶ ОПЦ у Фусноти 1.

⁷ Исто.

⁸ „Слободна мисао“ 2. II 1927, 25. II 1927, „Политика“ бр. 7047 9. XII 1927; „Глас народа“ 10. XII 1927, 17. XII 1927, 25. XII 1927.

и најборбеније борце и прегаоце и поднијели у борби против режима големе тешкоће. У тој борби се посебно истакао својом борбеношћу и бескомпромисним ставом, и први, и то јавно, позвао народ у борби против режима првак Земљорадничке странке Јефта Павић.

То потврђују сљедеће чињенице: 20. маја 1932. године објављено је да ће у Занатлијском дому у Никшићу одржати предавање Никола Ђоновић, познати публициста из Београда, на тему „Узроци данашње привредне кризе” Пошто Ђоновић није стигао у заказано вријеме, прилику је искористио Павић - јер земљорадницима режим није дозвољавао јавне иступе као ни другим странкама. Он се обратио маси у препуној сали и између осталог рекао:

„Грађани, не могу вас назвати слободним јер већ три године робови сте најсрамнијег режима, већ три године гази вас прљава чизма и одузима вам слободу за коју сте се борили. Трећа је година од како вас туче батином по леђима, овај срамни режим, који данас влада. Треба да ту батину режимску отмено и њоме ударимо по његовим леђима, више се не може ћутати већ силу треба силом побиједити, ми смо се Црногорци некад борили за политичке слободе и нијесмо никад били посљедњи него свагда први у борби. У Југославији свугдје је зло. У Хрватској, Словенији и Србији. Али Србија не ћути. У извјесним окрузима у Србији грађани су већ отказали послушност данашњем режиму. Нека то ми учинимо први, као наши дједови, што су нам устајали, да побиједимо режим силом и да се ослободимо ропства. Слободу треба извојевати силом и побиједити”⁹

Павићево смјело иступање дочекано је снажним аплаузом. Али полицијске власти су брзо интервенисале и упозориле Павића да престане. Павић је тада позвао учеснике скупа да се разиђу кућама, што су они прихватили, бојкотујући на тај начин предавање Ђоновића, док је Павића полиција одвела у затвор.

Павићево хапшење је изазвало револт грађана Никшића и околине, па се сјутрадан револтирана маса упутила према затвору, захтијевајући од власти да Павића ослободу. Страхујући да може доћи до крвопролића, полицијске власти су захтијевале да се Павић обрати окупљеној маси и замоли је да се разиђе. Павић је, међутим, тражио да му се омогући сусрет са Блажом Пејаковићем, чланом Главног одбора Савеза земљорадника Југославије, и то су му власти омогућиле. Павић је преко Пејаковића замолио масу да се разиђе, с тим што ће он своје ставове бранити пред судом. Након краћег задржавања у никшићком затвору, Павић је спроведен на Аду Циганлију.¹⁰

Суђење Павићу је одржано 2. септембра 1932. године у Београду, пред Државним судом за заштиту државе, који је основан 8. фебруара

⁹ Државни тужилац Државног суда за заштиту државе у Београду Д.Т. број 804/32 Оптужница из хартија Јефта Павића.

¹⁰ Изјава Павића аутору 23. XI 1985.

1929. године, а установљен при Касационом суду од 7 судија Касационог суда и био надлежан за подручје цијеле државе - за ислеђење, расправљање и суђење о кривичним дјелима односно о Закону јавне безбједности и поретка у држави. Државног тужиоца за овај суд именовано је лично краљ, на предлог министра правде. Против пресуде овог суда није дозволена жалба.¹¹

За Павићево суђење владало је велико интересовање, јер је пред овај суд први пут изведен један грађански политичар. Суђењу су присуствовали многи домаћи и страни новинари, а чехословачки комунистички лист „Руде Право” послао је специјалног дописника који је највише допринио да се са овим судским процесом упозна и међународна јавност. Павићев бранилац Марко Даковић - угледна политичка личност, чојек који се 1920. године разишао са београдским режимом, дистанцирао се од политике и престао да посјеђује Београд - што је посебно побудило интересовање јавности за ово суђење.

Павић је на претресу признао сва инкриминисана дјела изузев да је против државе.

Даковић је у свом опширном и храбром пледоајеу истакао да констатација оптуженог, да је шестојануарски режим најсрамнији, стоји, а да народ не гази прљава, већ крвава чизма. О терору у Југославији, наставља даље Даковић, пише читава свјетска штампа, наглашавајући да је то примјер варварства у XX вијеку. Кад је оптужени позвао Црногорце у политичку борбу против апсолутистичког режима и да у тој борби буду први, то не значи да их позива у борбу за неку самосталност, већ да откажу послушност режиму, не дирајући у државу и њено јединство, и да спријечи режиму да говори и ради у његово име, истакао је Даковић.

Предсједник суда Петровић упозорио је Даковића да не говори тако, иначе ће му одузети ријеч. Даковић је хитро реплицирао. „Ја сам овдје бранилац а не слушалац, процес је еминентно политичке природе. Ја сам политички човјек и ја морам говорити политичким рјечником” Предсједник суда је узвратио: „Али ви прелазите границе политичке одбране, и цијело вријеме грдите режим. Суд не сме више да слуша такве ораторске говоре те Вас молим да се ограничите на инкриминисане изразе према тужби, јер је то у интересу вашег клијента”. На те ријечи Даковић је иронично добацио: „Ваљда не тражите да хвалим режим... Мој је клијент назвао устав мангупским, који оптужница означава најтежим, али да је само мангупски ми се не би бунили. Тај устав је злочиначки, јер забрањује сваки збор и договор. То није устав, већ један од оних многобројних декрета које је објавила диктатура послје 6. јануара. Какав блеф и обмана.”¹² Закључио је одбрану Марко Даковић.

¹¹ Бранко Петрановић и Момчило Зечевић - Југословенски федерализам идеје и стварност I „Просвјета”, Београд, 303.

¹² Мицка, дописник листа „Руде Право”, Праг, 4. септембра 1932. године. Из хартија Ј. Павића.

Јефто Павић је осуђен на годину и по дана строгог затвора у тзв. Кустодији хонести у затвору гдје се носи своје одијело и који не повлачи губитак грађанских права¹³. О судском процесу Павићу писала је југословенска и свјетска штампа, а „Руде Право” доноси опширан чланак о току суђења и оштро напада југословенски диктаторски режим¹⁴. Слиједила је даља борба против режима. Бојна поља послје Никшића постали су Крагујевац, Гуча, Босански Брод, Уб, Главњача, затвори у Ваљеву, Чачку, Пожези, Бања-Луци, Пожаревцу, Приједору, па затвори у другим мјестима Србије, Босне и Херцеговине и Далмације.¹⁵

На Убу је у сукобу са полицијом убијено шест земљорадника, 50 је рањено, а 15 ухапшено, међу којима и познати активисти и прваци Савеза земљорадника др Радоје Мијушковић, љекар, и Радован Мијушковић, адвокат, иначе Црногорци који су службовали у Србији. Кроз тамнице је прошло неколико стотина земљорадничких бораца.¹⁶

На Соколцу су у сукобу са полицијом пала три мртва земљорадника, а 50 их је рањено¹⁷. Државни суд за заштиту државе осудио је 19. септембра 1932. др Драгољуба Јовановића, професора Београдског универзитета и вођу лијевог крила Земљорадника, на годину дана затвора и губитак државне службе. Тада је осуђен и капетањ инвалид Миодраг Милетић и још десеторица бораца на казне затвора.¹⁸

Јефто Павић је након суђења упућен на издржавање казне у Сремску Митровицу. Ускоро су у затвор пристигли др Драгољуб Јовановић, Милорад Милетић, Перо Поповић и други. У фебруару 1933. године стигао је у затвор и др Рудолф Бићанић, осуђен на три године затвора, др Иван Пернер и Јаков Јелашић, прваци ХСС.¹⁹ Јеленић је био секретар ХСС и веома пријатан човјек, и са њим су се Јовановић и Павић брзо спријатељили²⁰. Веома често и отворено су расправљали о горућим политичким питањима и о бројним проблемима своје ставове усаглашавали.²¹

Павићево друговање са овом групом осуђеника веома је позитивно утицало на његову даљу политичку оријентацију, а посебно утицај Драгољуба Јовановића био је у томе готово пресудан. Његов екстремни став према федералистима у Црној Гори, који је до тада имао, радикално је измијењен. Његова оријентација према Земљорадничкој љевици била је све очитија. Таква ће се његова политичка оријентација видно

¹³ Пресуда Државног суда за заштиту државе у Београду Д.С. бр. 18/32-из копија Павића, „Политика” бр. 53002 4. IX 1932, „Обзор” 4. IX 1932, Календар Споменица „Село” 1941, 181, Драгољуб Јовановић, Архив Југославије, рукопис, књига II, 264.

¹⁴ Драгољуб Јовановић, рукопис, књига II, 161, 164, Архив Југославије - Београд.

¹⁵ Исто 210.

¹⁶ Календер споменица „Село” 1941, 206-207.

¹⁷ Исто 219.

¹⁸ Драгољуб Јовановић, рукопис, књ. II, Арх. Југославије, 312. „Слободна мисао” бр. 37, 25. IX 1932.

¹⁹ Исто 315.

²⁰ Изјава Павића 27. XII 1985.

²¹ Д. Јовановић, *Медаљони*, Београд 1973, 420.

манифестовати последије крвопролића на Белведеру 1936. године. Тада су представници ужих народно-демократских група Удружене опозиције због економског и политичког стања у Црној Гори и Белведерског догађаја донијели Резолуцију којом категорички захтијевају: 1) да органи власти неодложно и у потпуности саобразе своје поступке у духу занатских прописа, 2) да све органе власти који су се огријешили о законске прописе подвргну судској одговорности, 3) да се приступи отклањању узрока несносног стања.

Представници ових група овластили су преставнике партија, и то др Николу Шкеровића, Јефта Павића, Бошка Бојовића и Глигорија Вукчевића, да у њихово име предњу Декларацију доставе коме треба.²²

Јефто Павић је телефонским путем захтијевао да Јован Јовановић, председник Савеза земљорадника Југославије, осуди режим због крвопролића на Белведеру, а затим је отпутовао у Београд да би Јовановићу и лично предочио ситуацију створену белведерским крвопролићем и да у личном контакту са другим лидерима удружене опозиције осуди режим. Његова је мисија била успјешна.²³

Драгољуб Јовановића је посебно интересовало ћутање Мирка Вешовића, па му је писао зашто се дуже вријеме не јавља и питао га да ли идаље припада земљорадничкој левизи. Вешовић му је одговорио 26. I 1933. године: „Моје досадашње нејављање нијесте требали схватити као неко отпадништво. Не. Од првог дана како сам Вас ближе упознао, те за цијело вријеме и данас ја гајим иста осјећања и исто поштовање према Вама, Вашој идеологији и покрету коме дајете живот. Особито би ме заболело ако сте можда мислили да сам последије онога што сам научио од Вас о Земљорадничком покрету отишао да чујем нешто боље од гс. Здравковића, Гавриловића и комп”²⁴ Као што је познато, Здравковић и Гавриловић су били десни земљорадници.

Велику је живост у затвору унијела вијест да је Извршни одбор Сељачке демократске коалиције 5, 6. и 7. XI 1932. одржао састанак и донио тзв. „Загребачке пунктације.”²⁵ Текст те резолуције су добили у затвору 23. новембра. Код београдских опозиционих кругова „Загребачке пунктације” су изазвале праву пометњу.²⁶

Загребачке пунктације садрже захтјев да се уклони српска хегемонија која је наметнута хрватској, као и насиље и неморални испади. Потребно је повести одлучну борбу против те хегемоније.²⁷

Мачека, једног од потписника „Загребачких пунктација”, Државни суд за заштиту државе осудио је 29. IV 1933. године на три године затвора, али не због потписа „Пунктација”, већ зато што је дописнику француског дневника „Le Petit Parisien” Rabou, на питање: „Шта ће

²² Архив Југославије, Фонд 80, фасцикла 14.

²³ Изјава Павића дата аутору 13. XI 1985.

²⁴ Драгољуб Јовановић, рукопис, књ. II, 314 Архив Југославије.

²⁵ Драгољуб Јовановић, рукопис, књ. II 279, Архив Југославије.

²⁶ Исто, 281.

²⁷ Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам*, I Београд 1987. 332-333.

он (Мачек) радити ако избије рат са Италијом у вези са садашњим спором?" одговорио: „Као резервни официр ја ћу обући униформу и лично ћу се одазвати позиву за мобилизацију. Не знам шта ће радити Хрватски народ, јер ће онда престати моје политичке функције” Француз није објавио ове ријечи у свом листу, али је са њима упознао генералшаб, а овај је обавијестио краља Александра као вјерног савезника.²⁸

Одговор на „Загребачке пункције”, чији је текст саставио Драгољуб Јовановић у заједници са Јефтом Павићем и Пером Поповићем, предат је Дани, супрузи Драгољуба Јовановића, да га умножи и пошаље лијевим земљорадницима.^{28a} Истина, Јефто Павић је напоменуо да се не може на потпису текста одговора ставити Земљорадничка странка, пошто творци одговора на „Пункције” немају такво одобрење.^{28b}

Адам Прибићевић је послао отворену карту у затвор, којом поздравља одговор Земљорадничке левице на „Загребачке пункције”

У Митровачком затвору, гдје се почетком 1933. године налазила појача група лијевих земљорадника развила је веома интензиван политички рад, којем је снажан импулс давао професор др Драгољуб Јовановић, човјек изузетне интелигенције, који је завршио два факултета за три године и државни докторат на Сорбони за три године, иначе политичар земљорадник лијеве оријентације.²⁹ Из затвора су одржавали сталне контакте, нарочито са земљорадницима у Србији, износили своје опаске о политичкој ситуацији у земљи и давали сугестије како приступати ширењу земљорадничког покрета, истичући да Земљорадничка странка у Србији, Босни, Црној Гори и другим крајевима носи заставу опозиције, да се грађанске странке, уколико се њихови чланови нијесу ставили у службу диктатуре, боре против режима доста млитаво, старачки и у рукама старца, а омладина, особито студентска, опредјељује се за комунисте или за земљораднике. Прогласи који су разним каналима слати, па умножавани и растурани, завршавали су се обично паролама: Напред за јачање Савеза земљорадника! Напријед у борбу против диктатуре, пљачке и насиља! Напријед за слободу и социјалну правду. Доље диктатура! Напријед за Југославију града и села! Живјела Слобода! Живио социјално-сељачки фронт!³⁰

За значајан догађај у Кустодио хонести сматра се посјета Марка Савићевића Јефту Павићу 29. новембра 1932. године. Савићевић је био већ експонирани лијеви земљорадник и угледна политичка личност у Црној Гори. У разговорима које је водио с Павићем, Јовановићем и другима у вези с политичком ситуацијом у земљи, енергично је пред-

²⁸ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, Београд 1975, 79.

^{28a} Исто, 69.

^{28b} Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, Београд 1973, 439

²⁹ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, Београд 1973, 123.

³⁰ Исто, 210-214.

лагао да се морају претходно ријешити четири питања.³¹ 1) да се укину све везе са старачким блоком (мисли на старце из Демократске Радикалне и Земљорадничке странке); 2) изјаснити се за републику; 3) декларисати се јасније за федерацију и 4) раскинути са десницом у Земљорадничкој странци ако не пристане на предње три тачке и сачинити савез са републиканском странком Јаше Продановића и са комунистима који су изван III Интернационале. У даљем излагању Савићевић је оштро напао десне земљораднике, указујући да се сва њихова акција води у канцеларији Драгише Здравковића. Савићевић је у даљем разговору истакао да је посјетио Јашу Продановића и да му је овај рекао да пристаје да уђе у земљорадничку љевичу, само тражи изјашњење за републику.

Међутим, тада ни Јовановић ни Павић нијесу били вољни за кидање везе са десним земљорадницима и демократима.³²

Група Јовановић - Павић - Поповић са другим напреднијим земљорадницима одржавала је сталну везу са спољним свијетом бавећи се тако активним политичким радом. Затворску хармонију реметио је др Иван Пернар, који је био са Павићем заједно у соби. Тај туробни и пакосни човјек правио је разне непријатности затвореницима, јер је по самој природи био веома негативна личност. Он је један од главних криваца за повод крвопролићу у Народној скупштини 20. јуна 1928. године, јер је тада био посланик ХСС. Колико је сујетан и зао, говори сљедеће.

Четвртог априла 1933. године посјетио је Павића и Јовановића Јоца Јовановић³³ предсједник Савеза земљорадника Југославије, а пар дана након тога честитао им је ускршње празнике.³⁴

У вези с овом посјетом лидера Савеза земљорадника Југославије Кустодији ханести, др Иван Пернар је упутио писмо др Мачеку, који је тада био у затвору, у коме каже да је дошао Јоца Јовановић - Пижон у затвор и одмах позвао Драгољуба Јовановића и црногорца Павића, те смо на разговору били заједно ја са Јанчиковићем (адвокат и члан ХСС) а Срби са Пижоном. Они су шушкали држећи главе скупа а нама су након два три дана саопштили да им је Пижон рекао да долазе равно од Краља који је издао налог свим србијанцима и свом српству да се опозиција има стишати и престати са акцијом јер да није само у питању Југославија, него дапаче у питању је Србија.”³⁵ Павић је категорички демантовао садржину писма, називајући Пернара грубим покварењаком и лажовом и да је све наведено лишено истине.³⁶

³¹ Драг. Јовановић, *Медаљони*, Београд 1975, 69.

³² Драг. Јовановић, рукопис, књ. II, 281 Архив Југославије.

³³ Драг. Јовановић, рукопис, књ. II, 324 Архив Југославије.

³⁴ Исто, 330.

³⁵ Архив ЈАЗУ, фасцикла 135, лична остаавштина др Трумбића, која се налази у архиву Југословенског одбора.

³⁶ Изјава Павића аутору 14. VII 1987.

О политичкој активности Д. Јовановића, Ј. Павића и др. у Митровачком затвору били су упознати бројни појединци - лијеви земљорадници, као и шири круг напредне интелигенције, која им је преко бројних писмених и усмених поздрава изражавала солидарност, дајући им на тај начин подршку и исказујући поштовање. Мирко Вешовић, Јагош Јовановић, Мирко Томић са бројним пријатељима посебно су се таквом пажњом истицали.³⁷

2. маја Мачек је стигао у Сремску Митровицу. Д. Јовановићу су била преостала још три дана затвора. Приликом одласка Мачек је Јовановићу јасно ставио до знања: 1/ нико није овлашћен да преговара док је он у затвору; то саопшти вођама београдске удружене опозиције и сваком ко би могао доћи у обзир; 2/ Хрвати би могли да се нађу у једну заједницу с Аустријом, ако у Југославији не добију задовољење; 3/ одбија се свака помисао на уједињење са Бугарском; 4/ моли да не „обрађујем за разумијевање Хрватског питања само своје људе већ да разговарам са Љубом Давидовићем и Мишом Трифуновићем.”³⁸

Иначе, Јовановић и Мачек су били стари знанци и узајамно су се поштовали. Јовановић је замалио Мачека да се према Јефту Павићу „опходи пријатељски јер његово поштење то заслужије.”³⁹ Маја 1933. дошли су у митровачки затвор шефови Удружене опозиције Јован Јовановић, Љуба Давидовић и Миша Трифуновић, у посјету Мачеку и Јефту Павићу. Управа затвора није удовољила њиховом захтјеву да посјете Мачека, већ само Павића, те је Јован Јовановић том приликом обавио дужи разговор са Павићем, стављајући му у задатак да процијени Мачеков став према опозицији, посебно према Савезу земљорадника Југославије, став Хрвата према Југославији и како он, Мачек, сматра да треба ријешити „Хрватско питање”. Са својим импресијама из дужих разговора с Мачеком Павић је одређеним каналима упознао Јовановића, па је након изласка из затвора и усмено га упознао о свим питањима која је са њим претресао.⁴⁰ Том је приликом, заједно са Д. Јовановићем и Јоцом Јовановићем, посјетио Љубу Давидовића, па и њега упознао о разговорима које је са Мачеком водио у затвору.

Дуго друговање Павића са Мачеком и дубље упознавање створило је међу њима односе узајамног уважавања и поштовања. Користили су сваку прилику да под условима који су владали у затвору буду заједно.⁴¹

У тако дугом дружењу, које је трајало 9 мјесеци, Мачек је вршио одређен утицај на Павића, кога је убиједио да повољније гледа на рјешење хрватског питања.⁴²

³⁷ Д. Јовановић, рукопис, књ. II, 330, Архив Југославије.

³⁸ Д. Јовановић, *Медаљони*, Београд 1975, 72.

³⁹ ОРЦ 33.

⁴⁰ Изјава Павића аутору дата 7. XII 1985.

⁴¹ Исто.

⁴² Д. Јовановић, *Медаљони*, Београд 1975, 72.

Уочи петوماјских избора 1935. године Павић је према директиви Јоце Јовановића - Пиждона ишао у Загреб неколико пута, на разговоре са Мачеком у вези са заједничким изласком на изборе, а једном га је посетио у Купинцу. Павић је са Мачеком разговарао и у вези с повратком хрватских посланика у Народну скупштину, коју су они напустили 20. јуна 1928. године.⁴³

Потребно је посебно истаћи да је заводећи диктатуру и лични режим Краљ Александар зближио Мачека и Прибићевића, који су се једва познавали, и упутио их на велико опозиционо окупљање кога раније није било. Најприје је изазвао пречански фронт, сложио Мачека и Прибићевића са Љубом Давидовићем и Јованом Јовановићем Пиждоном, а све њих с Антоном Корошцем и Мехмедом Спахом, и најзад све те старе и десно настројене политичаре са сељачком и радничком љевицом.^{43а}

Према једној информацији похрањеној у Архиву Југославије, „у редовима присталица др Драгољуба Јовановића дошло је до састанка између угледног првака Земљорадничке странке у Црној Гори Јефта Павића и предсједника извршног одбора Сељачке демократске коалиције Вјехеслава Вилдера у Сребрници.“ За Павића ту стоји да је близак др Мачеку, јер је са њим провео дуже вријеме у затвору у Сремској Митровици. Према овом обавјештењу, Павић је са Вилдером претресао могућност стварања народног фронта и појачања и порширења Мачекове акције у Сандаку и Црној Гори.⁴⁴ Павић је иначе увијек испољавао антирежимски став. Тако је, кад су сви представници адвокатских комора у Југославији одликовани па и Павић био одликован орденом Светог Саве,⁴⁵ одбио да прими одликовање и о тој својој одлуци послао допис листу „Политика“ да га објави, јер не може дозволити да га одликује режим са којим се не слаже.⁴⁶ Павићев допис „Политика“ је одбила да објави. Павић се тада обратио „Слободној мисли“ са истовјетним захтјевом, на који је ова објавила следећи текст:

„Поводом изјаве Ј. Павића - I - Јефто Павић адвокат из Никшића умолио је уредништво да се у листу учини мјесто његовој изјави поводом одликовања. Његова изјава иако од уредништва примљена није могла бити оштампана из ванредацијских разлога.“⁴⁷ Текст дописа Павића „Политици“ и „Слободној мисли“, као и одговор „Слободне мисли“, користила је Удружена опозиција у борби против режима.⁴⁸

Приликом политичких сукоба на Београдском универзитету Павић води живу политичку акцију за пуну аутономију универзитета, за

⁴³ ОРЦ 35.

^{43а} Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, стр. 395, Београд 1973.

⁴⁴ Центр. прес биро, фонд 20, фасцикла 12, Државни архив Југославије. На документу нема допуна - Павић је потврдио ову информацију као тачну.

⁴⁵ „Политика“ 18. XII 1935, „Слободна мисао“ 22. XII 1935.

⁴⁶ Изјава Павића 22. XII 1925.

⁴⁷ „Слободна мисао“ бр. 1, 5. I 1936.

⁴⁸ Изјава Павића 22. XII 1985.

укидање полицијске службе на Универзитету и факултетима у Скопљу и Суботици која има за циљ да врши преглед шта се тамо догађа. Резолуцију којом се тражи аутономија универзитета потписали су политичари и истакнути интелектуалци и јавни радници, међу којима и Јефто Павић.⁴⁹

У припреми за дочек др Милана Стојадиновића, председника владе, у Никшићу 1938. године ангажован је сав полицијски апарат Зетске бановине. Овим поводом вршили су озбиљне припреме и Земљорадничка странка, Окружни комитет КПЈ у Никшићу и друге опозиционе групе. Власти су посебно страховале да ће им неки земљораднички прваци створити тешкоће и изазвати хаотичну ситуацију приликом дочека Стојадиновића, па су предузеле мјере да их у томе онемогуће. Један од првака Земљорадничке странке Јован Ђетковић лишен је слободе 11. септембра у раним јутарњим часовима.⁵⁰

Режим је настојао да Стојадиновићевој посјети да највећи политички публицитет. Тим поводом писао је владин лист „Самоуправа“: „Црна Гора је имала у Стојадиновићу једног искреног, најоданијег и највјернијег пријатеља... Др М. Стојадиновић по ономе што је урадио за Црну Гору и што ради данас и што ће још учинити јесте једна од најблагороднијих личности у историји нашег политичког живота који је учинио за свој политички крај више но сви политички људи наше отаџбине.”⁵¹

У Никшићу се окупила маса од око 25.000 душа, из свих крајева Црне Горе.⁵² За ову свечаност Милан Стојадиновић је ангажовао масу агената из Цетиња, Скопља, Београда и Сарајева. Вотирано је од стране државне бановинске и општинске благајне 400.000 динара за трибине, декорације и гозбу. Организован је био посебан одбор за уљепшавање вароши и дочек гостију. Поред полицијског апарата Зетске бановине, доведени су многи полицијски органи са стране, као и један број припадника Стојадиновићевих „Плавих кошуља”, из Војводине. Стављени су у погон нарочити бесплатни аутомобили за долазак на ову свечаност.^{52а}

За овај дочек припремали су се с друге стране и земљораднички прваци у Црној Гори, у заједници са извјесним бројем других опозиционих елемената. Требало је дочекати Стојадиновића са тевабијом тако рећи прса у прса, „па коме прсне чело тешко њему.” 11. септембра Стојадиновић је дочекан у Никшићу тако како није до тада дочекан ни у једном мјесту. Ни на једном мјесту од подигнутих трибина

⁴⁹ Потписници Резолуције Саво Вулетић, Душан Вучинић, Драгутин Мијатовић, Лука Велимировић, Мирко Вешовић, Јефто Павић, Јован Ђетковић, Блажо Раичевић, Божо Љумовић, Радоња Голубовић, Вуко Вучинић, Јован Вукчевић, Велиша Поповић и Спасоје Раичковић. Из папира Јова Ђуришића.

⁵⁰ Календар Споменница „Село”, 1945, 180-181.

⁵¹ „Самоуправа” 11. IX 1938.

⁵² Јован Ђетковић, Календар Споменница „Село”, Београд 1941, 182.

^{52а} Изјава Павића 22. XII 1989.

није могао стати нити гдје до ријечи доћи.⁵²⁶ Дочек је био тако планиран од организатора да Стојадиновић говори на жељезничкој станици и на још два мјеста од станице до Саборне цркве и Гимназије, а дуж пута да се распореде грађани иridoшли из села по општинама.

Стојадиновић је дошао у пратњи четири бана, шест министара, око 60 посланика и других угледних личности из читаве Југославије.⁵³

Због могућности хапшења демонстраната, Обласни одбор Савеза земљорадника је дао упутства да се чланови Земљорадничке странке распореде дуж читавог пута у више мањих група и да се прикључе својим општинама како је то ООСЗ Црне Горе планирао.

Када је Стојадиновић стигао на жељезничку станицу, масе су почеле узвиквати: „Доље Стојадиновић”, „Доље ненародни режим!” „Доље влада!”. Све узвике и пароле организатори су покушали угушити са три блех-музике, али им то није успјело, јер су узвици и пароле били гласнији, а демонстрације и демонстранти врло жестоки.

Стојадиновић није могао одржати планирани говор нити на жељезничкој станици нити на другом мјесту, тако да је једва успио умаћи у манастир (Саборну Цркву), а тек касније, око 14 часова, успио је да дође до гимназије. На брзину је обављен ручак, коме је присуствовала половина од планираних гостију. Демонстранти су се за то вријеме сакупили на градском тргу да прославе свој велики успјех.^{53a}

У овим демонстрацијама посебно су се истакли припадници Земљорадничке странке, на челу којих су били њихови истакнути прваци: Јефто Павић, Марко Вујачић, Момчило Ћоровић, Спасоје Тадић и други.⁵⁴ Комунисти учесници у овим демонстрацијама били су веома борбени „тако да је сваки комуниста појединачно био активан као друга петорица.”⁵⁵ Тако су масе вођене од Земљорадника и комуниста и натјерале Стојадиновића са пратњом у бјекство.⁵⁶ Непосредно послије тога полицијске власти су лишиле слободе Јефта Павића, Момчила Ћоровића и Спасоја Тадића и казнили их са по мјесец дана затвора. Марко Вујачић, који је такође кажњен са мјесец дана затвора, успио је умаћи полицији.⁵⁷ У истој групи са Павићем били су ухапшени комунисти Стево и Павле Ковачевић. Било је кажњено још неколико стотина земљорадника и других демонстраната са по мјесец дана затвора, али казну је издржало свега њих петнаесторица, јер није било просторија за смјештај кажњених. Остали су касније помиловани од владе Цветковић-Мачек.^{57a}

Стојадиновић је у Никшићу доживио нечувени политички дабакл, али то режиму није сметало да дрско обмане црногорску јавност,

⁵²⁶ Јован Ћетковић, Календар „Село”, 1941, 182.

⁵³ Павић аутору 22. XII 1985.

^{53a} Исто.

⁵⁴ Календар „Село” 1941, 183.

⁵⁵ Павић - аутору 22. XII 1985.

⁵⁶ Календар Споменица „Село” 1941, 183; Павић - аутору 22. XII 1985.

⁵⁷ Исто.

^{57a} Павић - аутору 22. XII 1985.

лажно приказујући његов дочек у Никшићу. Под насловом Дочек Стојадиновића у Никшићу лист „Самоуправа” је писао: „Народ је одушевљено и спонтано поздрављао Стојадиновића док је пролазио кроз густ шпалир до Никшићког манастира. Ове лијепе манифестације трајале су за цијело вријеме богослужења и доцније за вријеме банкета. Никшић је преко цијелог дана био у родољубивом расположењу.”⁵⁸

Међутим, „Народни лист”, орган Југословенске радикалне заједнице за Зетску бановину, отишао је још даље. У уводнику под насловом Приликом тријумфалног пута г. др Стојадиновића кроз Зетску бановину пише: „Величанствени дочеци, уз учешће великих народних маса приређени предсједнику владе г. др Милану Стојадиновићу кроз све крајеве Зетске бановине кроз које је прошао од 9. до 12.ов.мј. представљају један тријумфални поход. Требиње, Никшић, Даниловград, Колашин, Стијепач мост, и Пљевља у посјети предсједника владе спонтаним и одушевљеним дочецима и манифестацијама највиших народних слојева показали су у колико је дубокој и присној вези личност г. др М. Стојадиновића везана са народом Зетске бановине, нарочито пак са Херцеговцима и Црногорцима...”⁵⁹ Овај примјер очито говори како је режим дрско обмањивао црногорски народ.

Приликом избијања тринаестојулског устанка Савез земљорадника Црне Горе није одржао састанак нити према устанку заузимао неки свој став. Међутим, у јесен 1941. године, када је НОБ узела већи замах, сви чланови Савеза земљорадника Црне Горе, сем једног мањег броја, ступили су у борбу против фашистичких завојевача. Због њиховог јавног експонирања за НОБ, 31. октобра 1941. војни гувернер Црне Горе Алесандро Пирцио Биролли издао је проглас бачан из авиона којим је објавио своју одлуку да се помилују и ослободе сваке казне сви учесници устанка од 13. јула, с тим да помиловање не обухвати 36 главних и најодговорнијих „покретача побуне.” Међу изузетцима налазе се припадници Земљорадничког покрета Марко Вујачић, Јован Ћетковић, Марко Савићевић, Јефто Павић.⁶⁰ Њихово сврставање у НОП условљено је следећим: а/ патриотске побуде; б/ бојазан од федералиста, који су тада имали велики утицај код Италијана, са којима су у бившој Југославији водили стални политички рат; ц/ Земљорадничка странка је била англофилска, а Енглеска у рату против осовине Рим - Берлин. Треба истаћи да су неки водећи чланови земљорадника били повезани са енглеском обавјештајном службом (Intelidžens servis).⁶¹

Јефто Павић је први од земљорадника који су сматрали да у даљем току борбе неопходно, поред комуниста као главних носилаца антифашистичке борбе, треба укључити и припаднике других политичких партија, од чете до Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку. О том своме мишљењу прво је

⁵⁸ „Самоуправа” 14. IX 1938.

⁵⁹ „Народни лист” бр. 105, 22. IX 1938.

⁶⁰ Јовановић, *Медальони* 174, Београд 1973. Посједујем летак Биралија.

⁶¹ Изјава Павића 3. XII 1987.

уознао Окружни комитет КПЈ за Никшић и, у писменој форми, Главни штаб.⁶² Иван Милутиновић, командант Главног штаба Партизанских одреда за Црну Гору и Боку, дао је у писменој форми своје примједбе на Павићево писмо и предложио да он (Павић) дође у Главни штаб, да своје мишљење непосредно изложи члановима Штаба.⁶³

Приликом тродневног боравка код Главног штаба, Павић је сугерирао Милутиновићу и другим члановима штаба рекао да треба што прије сазвати скупштину родољуба Црне Горе и Боке од припадника разних политичких група, како би се скупштина изјаснила о даљем току НОБ у Црној Гори. Његов је предлог усвојен, истина условно уколико га прихвати Врховни штаб НОВ и ПОЈ. Том је приликом одлучено да се скупштина родољуба сазове у Манастиру Острогу и да се на њу позове око 100 делегата.⁶⁴

Са скупштине, која је одржана 8. II 1942. године, упућен је проглас народу Црне Горе и Боке. Скупштини су, поред Павића, присуствовали чланови обласног одбора Савеза земљорадника Црне Горе и чланови Земљорадничке странке који су раније живјели ван Црне Горе др Радоје Мијушковић и Радован Мијушковић адвокат.⁶⁵ Неки земљорадници, који нијесу присуствовали Скупштини родољуба, накнадно су потписали документа Скупштине. Приликом одржавања Скупштине Јован Ђетковић је разговарао са Савом Ковачевићем, интересујући се за Спасоја Тадића, члана Обласног одбора. Сава му је рекао да је секретар Савеза земљорадника Југославије Лазар Тркља као емисар Драже Михаиловића дошао у никшићки срез, састао се са Тадићем и приволио га за страну четника.⁶⁶

Одступање партизанских снага са територије Црне Горе 1942. године услиједило је краће вријеме послје Острошке скупштине. Одступили су и прваци Земљорадничке странке Црне Горе и многи њени чланови. Јефто Павић и Марко Вујачић су у повлачењу покренули иницијативу за одржавање конференције родољуба Црне Горе, Боке и Санцака, и о томе је Иван Милутиновић упознао Тита, а овај Коминтерну сљедећим текстом: „да неки поштени патриоти Црне Горе међу којима су и присталице Земљорадничке партије Милана Гавриловића, министра Југословенске владе у Лондону, Јефто Павић и Марко Савићевић - сенатор и члан Извршног одбора Земљорадничке партије, желе да организују једну конференцију представника свих патриотских снага Црне Горе, Херцеговине и Босне, да би осудили издају разних четника и југословенску владу у Лондону. Они намјеравају да траже од

⁶² АККТ, 469 III 1-5/42 Копија Павићева писма Главном штабу од 24. XI 1941. год. из хартија Павића.

⁶³ Главни штаб Народноослободилачког партизанског одреда за Црну Гору и Боку, бр. сл. 27. XI 1941. год, из хартија Ј. Павића.

⁶⁴ Изјава Павића аутору 30. XI 1987. године.

⁶⁵ Проглас народу Црне Горе и Боке. Из папира Павића.

⁶⁶ Јован Ђетковић, Моје успомене са острошке скупштине. Из папира Јована Ђетковића.

њега да да оставку или ће га јавно осудити.”⁶⁷ Скупштина је одржана 16. јуна 1942. године. Од 80 позваних, присуствовало је свега 36, јер ратна ситуација није дозвољавала да стигну сви који су били позвани на конференцију.⁶⁸

На овом скупу родољуба донешена је Резолуција коју су потписала 74 делегата (неки су касније пристигли). Ова се Резолуција сматра једним од најзначајнијих докумената у НОБ.⁶⁹ У Резолуцији се истиче да је окупатор био у најтежем положају када је нашао савезника у редовима домаћих издајника, на челу са Б. Станишићем, Ђ. Лашићем, П. Ђуришићем и др., за које постоје сигурни докази да су по наређењу Драже Михаиловића повели оружану борбу против наших народа уз свестрану помоћ и сарадњу окупатора.⁷⁰

Резолуцију је у јулу 1942. године објавила радио-станица „Слободна Југославија”, а 19. јула и совјетска агенција ТАСС, чији је текст пренијела не само савезничка штампа у Лондону већ и „Њујорк Тајмс” и „Њујорк Пост”, левичарска штампа као и „Daily Worker”, орган КП САД.⁷¹ Након Скупштине родољуба на Тјентишту, неки прваци Земљорадничке странке су се вратили да илегално живе и раде за НОП, и то Марко Савићевић, Јефто Павић и Марко Вујачић.

Нешто раније остао је да ради по задатку и живи илегално Јован Ђетковић, док су Стојан Церовић, Радован Мијушковић, др Радоје Мијушковић, Јакша Брајовић, Јован Јововић, Душан Ивовић и др. остали у редовима Народноослободилачке војске.

Краће времена након повратка, четници су успјели да изненаде и ухапсе Марка Савићевића и да га спроведу у Цетињски затвор. Савићевићу је судио италијански Војни суд на Цетињу 17. фебруара 1943. године и осудио га на смрт. У пресуди пише да је Савићевић „бивши посланик из 1918. у Подгорици који је збацио са пријестола краља Николу и прокламовао уједињење Црне Горе и Србије”, те да је учествовао у државној побуни против моћи италијанске државе повезана са врхом окупацијом Црне Горе.⁷² Војни суд је одлучио да се пресуда Марку Савићевићу објави у штампи.^{72а}

Приликом оснизања ЗАВНО Црне Горе и Боке 15. новембра 1943. године Јефто Павић је узео активног учешћа у раду Скупштине.⁷³

Он је изабран за члана Предсједништва ЦАСНО-а приликом дводневне сједнице јула 1944. године.⁷⁴

⁶⁷ Зоран Лакић, *Народна власт у Црној Гори 1941-1945*, Београд 1981, 226.

⁶⁸ Зборник радова НОБ, 4 док. бр. 139; Зоран Лакић, н.ј. 227.

⁶⁹ Зоран Лакић, н. дј. 228.

⁷⁰ Исто, 227.

⁷¹ Слободан Нешовић, *Иностранство и нова Југославија*, Београд 1964, 101; 3.

Лакић, н. дј. 227.

⁷² Глас Црногорца бр. 99, 10. III 1943 Пресуда П.М 142, 17. фебруар 1943.

^{72а} Исто.

⁷³ З. Лакић, н. дј. 312.

⁷⁴ Исто 407.

На засједању Црногорске народне скупштине 29. марта 1945. године, која је трајала три дана, мандат за састав владе повјерен је Блажу Јовановићу. Он је Скупштини предложио листу прве народне владе Федералне Црне Горе, у којој је ресор министра правде повјерен Јефту Павићу.⁷⁵ Та је влада поднијела оставку 1946. године, јер је републичке владе и владу Југославије требало конституисати према новом уставу. Благо Јовановић је поново добио мандат и понудио Павићу да уђе у нову владу. Павић је одбио понуду.

Захваљујући се Јовановићу на повјерењу, Павић је зажелио новој влади успјешан и сретан рад, а своје одбијање да уђе у владу образложио је чињеницом да су његова опредјељења везана за демократију, за вишепартијски, а не за једнопартијски систем. Замолио је Јовановића да уважи његове разлоге, уз напомену да остаје и даље лојалан новом поретку и новој влади, јер његови политички и идеолошки ставови нијесу далеко од комунистичких, сем наведених разлика, и да неће бити више политички ангажован.⁷⁶

Из наведених разлога одбио је да прими и одликовање које му је додијељено.⁷⁷

„Наша Земљорадничка странка престаје са радом 1946. године. Ја посебно сам престао да се политички ангажујем било како и мада сам напоменуо моје разлике у погледу демократије и КПЈ, ја своја надања везујем за КПЈ, његову снагу и ширину, као и фактора који руководи и партијом и државом. Увјерен сам у снагу и способност КПЈ да, и поред тренутних тешкоћа, одведе наш народ у боље сјутра”⁷⁸ - рекао је у једном разговору Павић аутору овога написа.

Павић се тада преселио у Београд, гдје је радио као адвокат. Када је 1947. године др Драгољуб Јовановић осуђен на деветогодишњу робију, Јефто Павић је пратиоцем из Београда у Никшић, гдје му је одређено мјесто становања уз ограничено кретање. У Никшићу је радио као адвокат до маја 1949. Тада је ухапшен и затворен у Никшићу, а касније спроведен у Которски затвор, гдје је страховито мучен и након краћег задржавања упућен у Цетињски затвор (Богданов крај), гдје је остао до августа 1950. године.

Приликом изласка из затвора узалудно је тражио да му се уручи писмена одлука на основу које је ухапшен, као и одлука на основу које је ослобођен даљег издржавања затвора.⁷⁹

Јефто Павић је од ране младости припадао земљорадничком покрету, у коме је његова улога била веома значајна. Био је „један од оних који пробијају путеве и крче шуме.” Павић је један од оснивача Савеза земљорадника у Црној Гори и његов дугогодишњи секретар, један од

⁷⁵ Исто 500.

⁷⁶ Павић аутору 7. XII 1985. у Никшићу.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Павић аутору 11. VIII 1986. године.

најбољих познавалаца села, сељака и програма Земљорадничке странке. Сам је био праволинијски земљорадник. Његова идеологија је била чиста. Он је волио село и сељака, њега је волио сељак. Дубоко одан покрету чији је припадник био. Оставио је дубоки траг као личност одана, стабилна, изузетно храбра и часна.⁸⁰

---

⁸⁰ У једном судском спору уочи рата на коме је суђено жандармеријском мајору Милану Калабићу за звјерска убиства, легендарног црногорског јунака командира Шћепана Мијушковића и брата му Стевана, Павић се прихватио одбране оптуженог Калабића, што му је, не без разлога, узимано за гријех.